

คัมภีร์วิมลเกียรติคุณเทสสูตร: จากสัญญาตาธรรมสู่ความว่างของพุทธทาสภิกขุ

Vimalakīrti Nirdeśa Sūtra: Form Śūnyatā to Buddhādāsa

Bhikkhu's Emptiness

¹พระมหาสารวุธ โพธิ์ศรีขาม ²พระจาทรงค์ ชูศรี และ³พระครูใบฎีกาวิศักดิ์ ไต้ศรีโคตร

¹Phramaha Sarawut Phosrikham, ²Phrajaturong Choosri and

³Phrakhrubadika Taveesak Taisrikhot

¹คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

¹Faculty of Religion and Philosophy, Mahamakut Buddhist University

²คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

²Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

³วิทยาลัยสงฆ์เลย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

³Loei Buddhist College, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

¹Corresponding Author's Email: Srawuthbodh2020@gmail.com

Received: January 16, 2023; Revised: April 24, 2023; Accepted: April 25, 2023

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสัญญาตาธรรมในคัมภีร์วิมลเกียรติคุณเทสสูตรที่ส่งอิทธิพลต่อทัศนะเรื่องความว่างของพุทธทาสภิกขุ เพราะผู้เขียนสันนิษฐานว่า พุทธทาสภิกขุมีทัศนะเรื่องความว่างเหมือนกับหลักสัญญาตาและตถตาในคัมภีร์วิมลเกียรติคุณเทสสูตรและน่าจะได้อิทธิพลของแนวความคิดดังกล่าวมาประยุกต์กับการอธิบายพุทธธรรมฝ่ายพุทธศาสนาเถรวาท ผลของการศึกษา พบว่า คำสอนเรื่องหลักสัญญาตาและตถตา ปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิมลเกียรติคุณเทสสูตรและคำสอนเรื่องความว่างของพุทธทาสภิกขุ กล่าวได้ว่า พุทธทาสภิกขุ ได้นำเอาหลักสัญญาตาและตถตาในคัมภีร์วิมลเกียรติคุณเทสสูตรมาประยุกต์ในการอธิบายสอนธรรมทางฝ่ายพุทธศาสนาเถรวาทอย่างกลมกลืน โดยนิยามคำว่า สัญญาตา คือความว่าง และตถตา คือความเป็นเช่นนั้นเอง อย่างไรก็ดี แม้ว่าคำสอนของทั้งสองฝ่ายจะอยู่คนละฝ่ายนิกาย แต่ยังคงเป้าหมายเชิงอุดมคติเพื่อการหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งมวลเช่นเดียวกัน

คำสำคัญ: วิมลเกียรติคุณเทสสูตร; สัญญาตาธรรม; พุทธทาสภิกขุ; ความว่าง

Abstract

The purpose of this article is to examine the Śūnatā Dhamma, which inspired Buddhādāsa Bhikkhu's understanding of emptiness, in the Vimalakīrti Nirdeśa Sūtra. Due to the author's assumption the Buddhādāsa Bhikkhu held the same perspective on emptiness as the Principle in the Vimalakīrti Nirdeśa Sūtra, this essay attempts to examine how the Śūnatā in the Vimalakīrti Nirdeśa Sūtra inspired the Buddhādāsa Bhikkhu and was probably responsible

for these ideas being applied to Theravada Buddhism's consideration of Buddhadharma. The results of the study demonstrated that the Vimalakīrti Nirdeśa Sūtra and the Buddhādāsa Bhikkhu's teaching on emptiness both contain the teachings of Śūnatā and Tathatā. It can be claimed that the Buddhādāsa Bhikkhu used the concepts of Śūnatā and tathatā in the Vimalakīrti Nirdeśa Sūtra to holistically describe the Theravada Buddhist teachings by defining the term Śūnatā as emptiness and the Tathatā as state of being such. Although the two sides' teachings came from different sects, it nonetheless upholds the ideal objective of achieving release from all suffering.

Keyword: Vimalakīrti Nirdeśa Sūtra; Śūnatā Dharma; Buddhadasa Bhikkhu; Emptiness

บทนำ

หลักคำสอนเรื่องวิมุตติธรรมนี้เป็นหลักสำคัญของคัมภีร์วิมลเกียรตินิทเทศสูตรเล่มนี้ ที่กล่าวถึงหลักธรรมเพื่อการหลุดพ้นโดยปรมาตม์ ซึ่งลักษณะของวิมุตตินั้น ก็คือ ทั้งคำพูดและตัวอักษรและธรรมทั้งปวงนั้นล้วนเป็นวิมุตติลักษณะทั้งสิ้น เช่น รากะ โทสะ โมหะ นั้นก็เป็นวิมุตติ การกล่าวเช่นนี้ก็เพื่อให้บุคคลละขาดจากกิเลส ละขาดจากการยึดมั่นถือมั่น เพราะรากะ โทสะ โมหะนั้น เป็นมายาธรรม เป็นสัญญาตา แม้แต่พระนิพพานก็เป็นสัญญาตา ดังข้อความว่า

คำพูดก็ดี ตัวอักษรก็ดี ย่อมได้ชื่อว่าเป็นลักษณะแห่งวิมุตติ ...ก็เพราะว่าในวิมุตตินั้นย่อมไม่มีภายในภายนอก หรือท่ามกลาง อักษรก็ไม่อยู่ในภายในภายนอก หรือท่ามกลาง เพราะฉะนั้นแล ข้าแต่พระคุณเจ้าสารีบุตร พระคุณเจ้าได้ละเลยอักษรแล้วกล่าวเรื่องวิมุตติ ก็เพราะว่าธรรมทั้งปวง ย่อมล้วนเป็นวิมุตติลักษณะทั้งสิ้น...พระพุทธรูปทรงแสดงธรรมแก่บุคคลผู้มีอติมานะให้ละจาก รากะ โทสะ โมหะ ชื่อวิมุตติ หากไม่มีอติมานะบุคคลไซ้ พระพุทธรูปก็ตรัสว่า รากะ โทสะ โมหะ นั้นแลเป็นวิมุตติ (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2506)

ยังมีการกล่าวถึงในคัมภีร์วัชรปรัชญาปารมิตาสูตฺร ว่าเป็นธรรมตามสภาพตามความเป็นจริงนั้น ไม่มีสภาวะลักษณะ จึงควรที่จะละความยึดถือในสรรพลักษณะเหล่านั้น เช่นเดียวกับลักษณะของวิมุตติ ว่าลักษณะที่แท้จริงนั้น โดยความจริงแล้วก็ไม่มีลักษณะ เหล่านี้พระพุทธเจ้าจึงเรียกว่า นั่นคือลักษณะที่แท้จริง (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2516) จึงกล่าวได้ว่า คำพูดและตัวอักษร ก็เป็นลักษณะของวิมุตติ รวมถึงสรรพกิเลส สรรพธรรมทั้งปวงก็เป็นลักษณะของวิมุตติ เพราะสภาพที่แท้จริงมีสภาพอย่างเดียวกันคือ สุญ (ว่างเปล่า) วิมุตติธรรมที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิมลเกียรตินิทเทศสูตรนั้น เหมือนกับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปรัชญาปารมิตาสูตฺร กล่าวคือ วิมุตติตามสภาพตามความเป็นจริงไม่มีลักษณะ เหมือนกับสรรพธรรมทั้งปวงล้วนเป็นลักษณะของวิมุตติทั้งสิ้น เพราะสภาพที่แท้จริงของธรรมทั้งปวงมีอย่างเดียวกัน คือ ความสุญ จึงควรละจากสรรพธรรมทั้งปวง เพราะธรรมเหล่านี้ล้วนเป็นสัญญาตา แม้แต่พระนิพพานเองก็เป็นสัญญาตา กล่าวคือ สัญญาตา ไม่ได้หมายความว่า ว่างเปล่า แต่กล่าวว่าทุกสิ่งมีความสุญเป็นลักษณะ และสัญญาตานี้ก็ไม่ใช่สภาพที่อยู่ด้วยตัวของมันเอง ทุกสิ่งล้วนมีเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้น เพราะสัญญาตานี้ขึ้นอยู่กับความคิด อยู่พ้นจากบัญญัติ จึงกล่าวได้ว่าสัญญาตาที่เรียกว่า เป็นวิมุตติ นั่นคือการทำลายอุปาทานในธรรมทั้งปวง ซึ่งหลักธรรมอันเป็นวิมุตติธรรมนี้ ปรากฏว่ามีอยู่ด้วยกัน 2 ประการ คือ หลักสัญญาตา และหลักตถตา กล่าวได้ว่า แนวคิดดังกล่าว

ส่งอิทธิพลต่อกระแสการตีความพุทธธรรมของพุทธศาสนาเถรวาทประเทศไทยและได้รับการถ่ายทอดพร้อมทั้งอธิบายโดยท่านพุทธทาสภิกขุ ผ่านงานเขียนเรื่อง จิตว่าง หรือ สุญญตาธรรม ดังนั้น บทความนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและเข้าใจต่อความหมายและความสำคัญของหลักวิมุตติธรรมดังกล่าว พร้อมทั้งการมีอิทธิพลต่องานของพุทธทาสภิกขุ ภิกษุพุทธศาสนาเถรวาท

สุญญตา: วิมุตติธรรมคือความว่างเปล่า

สุญญตาธรรม หมายถึง ความว่างเปล่า (emptiness, voidness) ความปราศจากราคะ โทสะ และโมหะ (freedom from lust, ill-will, and dullness) หรือนิพพานธรรม (Nibbāna) (Davids and Stede, 1952) ถือเป็นหลักธรรมที่สำคัญที่สุดในคำสอนของพุทธศาสนาเถรวาท ในนิคายมหายานได้มีการอธิบายตามแนวปรัชญาเรื่องสุญญตานิอย่างพิสดาร เช่นหลักคำสอนมหายานถือว่า สังขตธรรมก็ดี โดยสภาพปรมาัตถ์แล้วย่อมมีสภาวะเดียวกัน คือ “ศูนย์ตะ” แต่ส่วนโลกียะสมมติแล้วก็ยอมรับว่ามี สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา ยอมรับว่ามีความแตกต่างกัน แต่เมื่อว่ากันโดยปรมาัตถ์แล้วมีสภาพเท่ากันหมดคือสุญ ในคัมภีร์วิมลเกียรตินิเทศสูตรได้มีการอธิบายหลักสุญญตาซึ่งจัดเข้าในวิมุตติธรรมว่าสุญญตาธรรม เป็นธรรมที่พ้นจาก บุคคล ตัวตน พ้นจากความยึดถือ และไม่สามารถบัญญัติเอาไว้ได้ ดังข้อความว่า “ธรรมนั้นไม่มีสัตว์ เพราะพ้นจากความเศร้าหมองแห่งสัตว์.. ธรรมนั้นไม่มีบุคคล เพราะขาดจากห้วงแห่งอดีต อนาคต ธรรมนั้นไม่มีนามบัญญัติเพราะขาดจากจณโฬหาร ธรรมนั้นไม่มีอะไรจะแสดงได้ ธรรมนั้นปราศจากบัญญัติธรรม..” (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2506) ในคัมภีร์วิมลเกียรตินิเทศสูตรยังได้กล่าวถึงสุญญตาธรรมในการบิณฑบาตของภิกษุที่ต้องตั้งจิตของตนอยู่ในธรรมอันเสมอภาคเสียก่อน เพื่อมิให้มีความปรารถนาในอาหารเป็นเหตุ หากทำได้เช่นนี้ จะทำให้เป็นผู้ที่ไม่มีความยึดมั่นอยู่ในโลก หรือยึดมั่นในพระนิพพาน จึงจะเป็นการเข้าสู่แดนพุทธภูมิได้ ดังข้อความว่า

พระคุณจงตั้งอยู่ในสมธรรมอันเสมอภาคเสียก่อน จึงค่อยมาจาริกบิณฑบาต ...พึงมีสุญตัสลัญญาในการเข้าไปสู่คามนิคมชนบท รู้ธรรมารมณทั้งปวงว่าเป็นมายา เพราะความที่ธรรมทั้งหลายมิได้เกิดมีขึ้นด้วยภาวะของมันเอง ฉะนั้น จึงไม่มีอะไรที่เรียกว่าแตกดับหักสูญไป...นี้แลชื่อว่าเป็นวิถีแห่งการเข้าถึงพุทธภูมิ (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2506)

ในคัมภีร์วิมลเกียรตินิเทศสูตรกล่าวถึงการเข้าถึงสุญญตาธรรม โดยไม่ต้องทำลายสรีระชั้นนี้ ไม่ต้องตัดกิเลส แต่ก็ไม่อยู่ร่วมกับกองกิเลสได้ เพราะว่าธรรมทั้งหลายสักแต่ว่าเป็นเพียงบัญญัติโวหาร ไม่ควรเข้าไปยึดมั่น ถ้อยคำ ธรรมนั้นไม่สามารถอยู่ได้ด้วยภาวะของมันเอง ก็เพราะว่าแท้ที่จริงอักษระถ้อยคำเหล่านั้นก็เป็นสุญญตา นั่นคือ วิมุตติธรรมนั่นเอง ดังข้อความว่า

หากพระคุณสามารถแทงทะลุถึงภาวะตามเป็นจริงแห่งธรรมทั้งหลายว่า เป็นสมภาพเสมอกันหมด ...มิต้องตัดถอนราคะ โทสะ โมหะ ให้เป็นสมุจเฉท แต่ก็ไม่อยู่ร่วมกับกองกิเลสเหล่านี้ ไม่ต้องทำลายสรีระชั้นนี้แต่ก็สามารถเข้าถึงสุญญตา อันเป็นเอกภาพได้ ธรรมทั้งหลายก็เปรียบดุษฎายาลักษณะ ...เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายเป็นสักแต่ว่าบัญญัติโวหาร ปราศจากสาระที่มีอยู่ด้วยภาวะของมันเอง ผู้มีปัญญาย่อมไม่ยึดถือในอักษระถ้อยคำ เพราะเหตุว่าอักษระถ้อยคำนั้น แท้จริงก็ปราศจากสภาวะ (เป็นสุญ

ตา) แล้วนั่นคือวิมุตติ และวิมุตติธรรมนี้เองที่เป็นธรรมทั้งหลายเหล่านั้นด้วย (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2506)

ในคัมภีร์วิมลเกียรตินิทเทศสูตรยังได้กล่าวถึงสภาพของนิพพาน ล้วนก็เป็นสุญญตา พระโพธิสัตว์ที่ยังยึดมั่นถือมั่นในธรรมสุญญตาเท่ากับว่าเป็นพระโพธิสัตว์ที่ยังป่วย ดังนั้นจึงควรละความยึดถือในตัวตนเสีย ด้วยการละอหังการ คือการยึดถือว่าเป็นตัวฉันและละมมังการ คือความยึดถือว่าเป็นของของฉัน ธรรมสองอย่างนี้จัดเป็นธรรมภายในและธรรมภายนอกที่ไม่ควรไปยึดถือ สิ่งที่พระโพธิสัตว์ควรเข้าไปยึดคือ สมธรรม เมื่ออยู่ในสมณธรรมแล้ว สุญญตาเองก็ไม่ควรยึดถือต้องสละ สุญญตาธรรมให้สูญไปด้วย เพราะการที่พระโพธิสัตว์ยังยึดมั่นในสุญญตาธรรมนั้นถือว่าเป็นภัยมหันต์ของเหล่าพระโพธิสัตว์ ดังข้อความว่า

ขึ้นชื่อว่าเป็นวิปัสสนาแล้ว ย่อมมีมหันตภัย เราจำต้องละ กิเลสอหังการ ความยึดถือว่า ‘ตัวฉัน’ ละมมังการ ความยึดถือว่า ‘ของๆฉัน’ คือละธรรม 2 อย่าง กล่าวคือความไม่ยึดถือในธรรมที่เป็นภายในกับธรรมที่เป็นภายนอก ดำรงอยู่ในสมธรรม คือตัวของเราอย่างไร พระนิพพานก็เหมือนกันอย่างนั้น ก็เพราะเหตุว่าทั้งตัวเรากับพระนิพพานต่างก็เป็นสุญญตา ก็ธรรมทั้งนั้นนั่นจึงเป็นสุญญตา ก็เพราะเหตุว่าธรรมเหล่านั้น เป็นสักแต่ว่าสมมุติบัญญัติปราศจากสภาวะที่แน่นอนด้วยตัวของมันเอง จึงได้ชื่อว่าเป็นสมธรรม ครั้นเห็นแจ้งโดยประการดังนี้ สรรพอาพาธก็ย่อมไปปราศจากสิ้น คงมีเหลือแต่สุญญตาพาธ กล่าวคือความเจ็บป่วยเพราะเหตุติดในสุญญตานั่นเพียงประเภทเดียว และดังนั้นจึงจำต้องสละความยึดมั่นสำคัญหมายในสุญญตานั่น กล่าวคือความรู้สึกลึกซึ้งว่าเรามีสุญญตาก็ต้องให้สูญไปด้วย (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2506)

จากการศึกษาพบว่า นอกจากสุญญตาจะมีนัยยะบ่งว่า ธรรมทั้งปวงไม่มีสาระกำหนดตัวเองไม่ได้แล้ว สุญญตายังหมายถึงความจริงปรมัตถ์ คือ จริงเสมอในทุกกรณีตราบเท่าที่เราใช้ปัญญาวิเคราะห์ความมีอยู่ของสรรพสิ่ง สุญญตาเป็นตัวแทนทำลายทิฐิ (ความเห็น) ทั้งหลายในเรื่องเกี่ยวกับสิ่งหรือภาวะ (สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2546) แต่เราไม่อาจจัดให้สุญญตาเป็นทฤษฎีอีกอันหนึ่งแยกเฉพาะต่างหากเพราะสุญญตาไม่ใช่ความเชื่อหรือทฤษฎีอะไร ถ้าใครมองว่าสุญญตาเป็นเรื่องของความคิดอีกรูปแบบหนึ่ง เท่ากับว่าผู้นั้นไม่เข้าใจหลักการเรื่องสุญญตา ตามหลักนิกายมัธยัมคิของพระนาคคารุณ (นักปราชญ์คนสำคัญทางพุทธศาสนาเถรวาท) อธิบายว่ามีความจริงประกอบอยู่ 2 อย่าง คือ สมมติสัจจะ (Conditional Truth) และปรมัตถสัจจะ (Absolute Truth) พระนาคคารุณ อธิบายประกอบว่า บุคคลผู้ไม่รู้จักความแตกต่างระหว่าง ความจริง กับความไม่จริง จะไม่สามารถรู้ความหมายดั้งเดิมของพระพุทธศาสนาได้ ในนิกายมัธยัมคิ เรียกความจริงขั้นสูงสุดหรือปรมัตถสัจจะว่าเป็นสุญญตาด้วยว่าไม่มีความรู้มาเกี่ยวเนื่อง เพราะฉะนั้น สุญญตาในที่นี้ไม่ใช่ความว่างไม่มีสิ่งอื่นใด ไม่ใช่ว่างเปล่าจากสิ่งอื่น แต่เป็นการว่าง สว่างจากความสงสัยใด ๆ (เสถียร พันธะรังสี, 2543)

สรุปได้ว่า หลักสุญญตาในคัมภีร์วิมลเกียรตินิทเทศสูตรนั้นสอดคล้องกับหลักสุญญตาในนิกายมัธยัมคิของท่านนาคคารุณ ว่า บุคคลนั้นเป็นเพียงการรวมกันเข้าของมหาภูตรูป การละธรรม 2 ประการคือ ธรรมภายในและธรรมภายนอก ธรรมภายในคือ มมังการ ได้แก่ความยึดถือในสิ่งที่เรามีอยู่ เราได้อยู่ นั่นคือ ความยึดถือในธรรม และธรรมภายนอก คือ อหังการ ได้แก่ ความยึดถือในบุคคล ตัวตน แล้วบำเพ็ญสมธรรม ได้แก่ ธรรมอันเสมอภาคเช่น พระนิพพานเป็นเช่นไร ตัวเราก็คืออย่างนั้น ทุกอย่างล้วนเป็นสุญญตา พระโพธิสัตว์ที่

ยังไม่เข้าถึงความจริงในข้อนี้ ก็คือยังยึดมั่นอยู่ในตัวธรรมสัญญาตนนั่นเอง พระโพธิสัตว์ไฉ่ยังไม่เข้าใจความจริงในข้อนี้ ท่านวิมลเกียรติเปรียบเหมือนกับว่าเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งป่วยอยู่ การจะทำให้พระโพธิสัตว์นั้นหายป่วยได้ก็ด้วยการทำความรู้ให้แจ้งว่าแม้แต่ธรรมสัญญาตนนั้นก็ไม่ควรนำมายึดถือ การกล่าวถึงเรื่องธรรมสัญญาในคัมภีร์นี้ ไม่ได้หมายความว่า ไม่มีเรื่องบุญ เรื่องบาป ไม่มีนรกและสวรรค์ แต่เป็นกล่าวถึงสัญญาตาเพื่อเป็นการทำลาย อหังการ และมมังการ ของผู้บำเพ็ญตามมรรคจริยาพระโพธิสัตว์

ตถตา: วิมุตติธรรมคือความเป็นเช่นนั้นเอง

ในคัมภีร์วิมลเกียรติได้กล่าวถึง ตถตา หรือ ตัตตวสัตยธรรม หมายถึง ธรรมแห่งความเป็นอย่างนั้น หรือในความหมายว่า ภาวะแห่งความเป็นเช่นนั้น (state of being such), ลักษณะที่เหมือนกัน (similarity), หรือความสอดคล้องกัน (correspondence) (Davids and Stede, 1952) กล่าวได้ว่า ธรรมชาติของจิตนั้นก็เป็น ตถตา คือ ธรรมชาติของจิตนั้น ไม่ตั้งอยู่ภายใน ไม่ตั้งอยู่ภายนอกและไม่ตั้งอยู่ในท่ามกลาง ธรรมทั้งหลายล้วนมีสภาพอย่างเดียวกันเพราะสิ่งทั้งปวงไม่พ้นจากความเป็น ตถตา ดังข้อความว่า “ก็ธรรมชาติแห่งจิตนั้น ไม่ตั้งอยู่ภายใน ไม่ตั้งอยู่ภายนอก และไม่ตั้งอยู่ ณ ท่ามกลาง ธรรมชาติแห่งจิตเป็นอย่างไร ธรรมทั้งปวงมีสภาพอย่างเดียวกัน เพราะสิ่งทั้งปวงย่อมไม่พ้นจากความเป็น ‘ตถตา’” (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2506) ซึ่งธรรมชาติของจิตนั้นก็เป็นตถตาด้วย เมื่อจิตพ้นจากอัสวกิเลสจิตย่อมไม่เศร้าหมอง เพราะธรรมชาติแห่งความเป็นอย่างนั้น คือเมื่อมีการเกิดขึ้นอย่างไรย่อมเสื่อมสลายไปในที่สุดอย่างนั้น ในคัมภีร์วิมลเกียรติยังได้กล่าวถึง พระโพธิสัตว์ที่ตั้งอยู่ในวิมุตติธรรมอันเป็นอจินไตยนั้นล้วนมีเดชพละ และเดชพละนั้นก็ยังเป็นตถตาด้วย ดังข้อความว่า

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ กับทั้งพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย มีวิมุตติธรรมชื่ออจินไตย ถ้าพระโพธิสัตว์ใดตั้งอยู่ในวิมุตติธรรมดังกล่าวนี้ แม้ความสูงใหญ่แห่งขุนเขาพระสุเมรุก็ยังสามารถนำเอามาบรรจุไว้ในเมล็ดพันธุ์ฝักเมล็ดหนึ่ง โดยไม่เต็มไม่หย่อนคือบรรจุได้พอดี ทั้งนี้เพราะสภาวะแห่งจอมเขาพระสุเมรุนี้เป็นตถตานั่นเอง (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2506)

จากการศึกษาพบว่า ยังมีการกล่าวถึงทรรคนี้เกี่ยวกับตถตา ตามความหมายของรูปศัพท์หมายความว่า ความเป็นเช่นนั้น ความเป็นอย่างนั้น ตามความหมายของคำ คือ ความเป็นจริงตามธรรมชาติเช่นนั้น ๆ อธิบายว่า ธรรมชาติที่มีเกิดขึ้นอย่างไร ย่อมมีความเสื่อมสลายไปอย่างนั้น ในคัมภีร์มหายานสูตรลังการ กล่าวว่า ตถตา คือ สิ่งสมบูรณ์ที่เป็นความจริงสูงสุดเป็นแก่นแท้ของสรรพสิ่ง เป็นสภาวะที่ไม่มีทวิภาวะที่เป็นความสัมพันธ์กันระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ ในคัมภีร์มหายานสูตรลังการเรียก ตถตา ว่าสิ่งสมบูรณ์ เป็นความจริงที่ไม่มีปรากฏ เป็นสิ่งที่พรรณนาไม่ได้ แม้กระทั่งความคิดก็ไม่สามารถที่จะกำหนดลักษณะของสิ่งสมบูรณ์นั้นได้ สิ่งสมบูรณ์ไม่ใช่บุคคลแต่เป็นหลักการที่สำคัญ มีสภาวะที่ไม่ใช่ทั้งบริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์ เป็นสิ่งเดียวกับพุทธภาวะ ไม่ใช่ทั้งสิ่งที่มีอยู่อย่างเดียวหรือหลากหลาย สิ่งสมบูรณ์หรือ ตถตา นี้เป็นความจริงแท้ที่บริสุทธิ์ของพุทธบุคคลทั้งหลาย การทำลายเครื่องปิดกั้นคือกิเลส และเครื่องปิดกั้นคือความรู้ นำไปสู่สิ่งสมบูรณ์ที่บริสุทธิ์ เป็นสภาวะที่สรรพสิ่งมีสภาวะเป็นอย่างเดียวกัน (พระมหาพุทธรักษ์ ปรานนอก, 2547) ลัทธิมหายาน อธิบายหลัก ตถตา ว่า เป็นปัญญาความรู้ชั้นยอด ที่เป็นไปเพื่อเห็นแจ้งซึ่งสิ่ง

อันเป็นปรมาตม ได้แก่ความรู้จริงตามความเป็นจริง (Absolute Truth) เห็นสภาพทุกอย่างตามความเป็นจริงของมัน เข้าใจสภาพของมันตามฐานะที่มันเป็นไปเอง ในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ของสภาพนั้น ๆ อย่างไร เช่นการที่เราเห็นดอกไม้ช่อหนึ่ง เราเข้าใจสมมติหนึ่งว่าคือ ดอกไม้ อารมณ์ต่าง ๆ ก็เกิดขึ้น ความรู้สึกที่เกิดในดอกไม้เช่นนี้ คือ ผลแห่งความรู้ชนิดหนึ่งอันเป็นสมมติ เรียกว่า สมมติสัจจะ (Conditional Truth) เป็นความรู้ที่ไม่บริสุทธิ์ แปรเปลี่ยนด้วยอารมณ์ トラบใดที่รู้จักสมมติอันนี้ เห็นความจริงว่าดอกไม้เป็นวัตถุอันหนึ่ง เมื่อถึงเวลา ก็เหี่ยวแห้งร่วงหล่น เมื่อเห็นสภาพที่มันเป็นอยู่ตามแบบของมันเช่นนี้ เห็นอยู่ด้วยลักษณะปัญญาของผู้รู้ทั้งหลาย ด้วยการรอบรู้เช่นนี้นับเป็นปรมาตมสัจจะ เป็นสภาพของตถตา ตามธรรมดาตามคำอธิบายของมหายาน (เสถียร พันธะรังสี, 2543)

สรุปได้ว่า ตถตา ในคัมภีร์วิมลเกียรติคุณเทสสูตรนี้ สอดคล้องกับคัมภีร์มหายานเล่มอื่น ๆ กล่าวคือ ตถตาหรือ ตตตตตตธรรม คือธรรมแห่งความเป็นเช่นนั้นเอง ธรรมชาติของตตตตตตย่อมมีความเป็นไม่เป็นหนึ่งไม่เป็นสอง ลัทธิมหายาน อธิบายหลัก ตถตา ว่า เป็นปัญญาความรู้ขั้นยอด ที่เป็นไปเพื่อเห็นแจ้งซึ่งสัจจะอันเป็นปรมาตม ได้แก่ความรู้จริงตามความเป็นจริง (Absolute Truth) เห็นสภาพทุกอย่างตามความเป็นจริงของมัน เข้าใจสภาพของมันตามฐานะที่มันเป็นไปเอง ในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ของสภาพนั้น ๆ ว่าเป็นอย่างไร และในคัมภีร์ยังได้กล่าวถึง เดชพละ ของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์นั้น ก็เป็นตถตาด้วย

จากภาวะวิมุตติธรรมของมหายาน (สุญญตา-ตถตา) สู่ความว่างของพุทธทาสภิกขุ

เรื่อง “สุญญตา” นี้ เป็นเรื่องสำคัญของชาวพุทธฝ่ายเหนือหรือมหายาน เช่นเดียวกับเรื่อง “อนัตตา” เป็นเรื่องสำคัญของชาวพุทธฝ่ายใต้หรือเถรวาทของเรา แต่ความจริงคำว่า “สุญญตา” ก็มีใช้ในคัมภีร์ฝ่ายใต้เป็นอันมาก ถึงกับจัดเป็นหมวดหมู่หรือวรรคหนึ่ง คือ “สุญญตวรรค” (พระไตรปิฎกฉบับหลวง ภาษาไทย: 14/333-525/200-296) ได้แก่มหาวรรคที่ด้วยสุญญตา อันเกี่ยวกับสมาบัติเป็นที่อยู่หรือเป็นวิหารธรรมของพระพุทธองค์ ดังที่ตรัสไว้ว่า “เราอยู่มากด้วยสุญญตวิหารธรรม” (พระไตรปิฎกฉบับหลวง ภาษาไทย: 14/333/200) กล่าวได้ว่า ตามหลักพระพุทธศาสนา ผู้มีทิวะในเรื่อง “สุญญตา” ไม่จัดเป็นมิจฉาทิฎฐิ เพราะคำนี้เป็นศัพท์เฉพาะในวงของชาวพุทธ มิได้ใช้กันนอกหมู่พาทิรัลลธิ ในหมู่พาทิรัลลธิ เขาใช้ว่า “นัตถิตา” บ้าง “อุจเฉทะ” บ้าง เป็นคำปฏิเสธสภาวะอย่างเด็ดขาด ว่าไม่มีอะไรเลยหรือว่างเปล่าอย่างอากาศธาตุทีเดียว กล่าวคือ “สุญญตา” ตามแนวพระพุทธศาสนา มิใช่ หมายถึง เลขสูญ เลขว่าง เลขเปล่า ไม่มีค่าอะไรอย่างทีบางคนเข้าใจ เพียงแต่ปฏิเสธ “สิ่งที่เป็นนิจสภาวะ คือเที่ยงอยู่เป็นนิตย์ เป็นอยู่ได้โดยลำพัง ไม่ต้องอิงอาศัยเหตุปัจจัย” ส่วนความเป็นอยู่โดยอาศัยเหตุปัจจัยปรุงแต่งนั้น มิได้พลอยถูกปฏิเสธด้วย ใครก็ตามที่ปฏิเสธสภาวะที่อาศัยเหตุปัจจัยปรุงแต่งจึงเกิดขึ้น มีขึ้นแล้ว ผู้นั้นก็ชื่อว่าฝ่าย “นัตถิตา” คือฝ่ายที่เห็นว่า ขาดสูญ ว่างเปล่า ซึ่งนับเป็นมิจฉาทิฎฐิหรือกล่าวอีกอย่างได้ว่า ตามมติของนิกายเถรวาทคำว่า “จิตว่าง” จึงหมายถึงว่างจากอารมณ์บางเหล่า ไม่ใช่ว่างทั้งหมด ไม่ใช่ว่างจนไม่มีอะไรเลย ว่างจากอารมณ์บางเหล่าเท่านั้นเอง

อนึ่ง ภาวะแห่งสุญญตา ตามหลักคำสอนทางพุทธศาสนานั้น พุทธทาสภิกขุ ถือว่าเป็นหลักคำสอนที่เป็นทั้งหมดของพุทธศาสนา โดยท่านได้ยกเอาหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในอาถิสสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ซึ่งมีใจความว่า “เอ เต สุตตนา ตถาคตภาสิตา คมภีรา คมภีรตถา โลกุตตรา สญญตปปฏิสยตตา” (พระไตรปิฎก

ฉบับหลวง ภาษาบาลี: 8/673/312) แปลว่า “พระสูตรเหล่านั้นใด ที่ตถาคตกล่าวแล้ว มีอรรถ (ความหมาย) อันลึกซึ้ง เป็นโลกุตตระ ประกอบด้วยสุญญตาธรรม (ความว่าง)” (พระไตรปิฎกฉบับหลวง ภาษาไทย: 16/673/302) และพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสกับโมฆราช เรื่องการมองโลกด้วยความเป็นของว่าง ซึ่งมีใจความว่า “ดูกรโมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ ถอนอัตตานุทิฎฐิเสียแล้ว พึงข้ามพ้นมัจจุราช ได้ด้วยอุบายอย่างนี้. เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น” (พระไตรปิฎกฉบับหลวง ภาษาไทย: 25/439/492) พุทธทาสภิกขุมองว่า พุทธพจน์นี้ได้แสดงถึงความว่างทางสติปัญญา หมายความว่า ให้เป็นผู้มีสติพิจารณาเห็น นี่คือการมีปัญญาเห็นโลก โดยความเป็นของว่างเสมอ ซึ่งมันเป็นเรื่องของสติปัญญาล้วน ๆ ไม่ใช่เป็นเรื่องของจิตเจียบนิ่ง เป็นดังท่อนไม้ คือจิตที่ว่างโดยไม่มีความรู้สึกว่ามีตัวกู ของกูเหลืออยู่เลย เมื่อนั้นความตายก็ไม่มีแก่ผู้ใด มันก็เลยเป็นเรื่องของสติปัญญาที่สูงสุด และเป็นปัญญาตามแบบพุทธศาสนา (พุทธทาสภิกขุ, 2546) อย่างไรก็ตาม พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายความหมายหรือลักษณะของความว่างไว้ เพื่อป้องกันการเข้าใจผิดต่อความว่างที่แท้จริง โดยมีการจำแนกดังนี้

1. ความว่างทางวัตถุ คือความไม่มีอะไร โดยหมายเอาความไม่มีอะไรเชิงวัตถุ หรือร่างกายเป็นส่วนใหญ่ เหมือนที่แรกคนที่ไม่เคยฟังเรื่อง “ว่างจากตัวกู” ก็จะหมายถึงไม่มีอะไรเลย คือคนๆ หนึ่งว่างจากตัวกู ก็คือไม่มีอะไรเหลือ ซึ่งอาจจะเข้าใจว่าเหลือเพียงสุญญากาศ เป็นต้น

2. ความว่างทางจิต หมายถึง จิตมันกำลังว่าง โดยจิตนี้ไม่ได้คิดอะไร ไม่รู้สึกอะไร หรือไม่ทำหน้าที่อะไร กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ ความหมายในทางจิตอย่างนี้ก็เท่ากับว่าตายแล้ว มีค่าเท่ากับตาย เป็นดังท่อนไม้ หรือเหมือนกับอยู่ในสมาบัติทุกขนิค

3. ความว่างทางปัญญาหรือทางวิญญาณ หมายเอาความรู้ความนึกคิดมีอยู่อย่างสมบูรณ์ คือรู้สึกตัวอยู่เสมอ โดยมีความรู้ว่า ไม่มีอะไรเป็นตัวตนที่แท้จริง ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวตนขึ้นมาได้ เป็นจิตที่ว่างด้วยอำนาจของสติปัญญา

4. ความว่างแบบอันทาล เป็นความว่างที่ไม่จัดเข้าในรูปแบบของความว่างทางวัตถุ ทางจิต หรือทางปัญญา เป็นความว่างชนิดของคนโง่เขลา ของคนที่มึนเมาที่คิดว่าว่าง เพราะถ้าพูดว่ามีความว่างในจิตแล้ว ก็ไม่ต้องรับผิดชอบอะไรหมด ไม่ถือดีถือชั่วถือบุญถือบาป ทำอะไรๆ เอาแต่เห็นแก่ตัวของตัว อย่างนี้เรียกว่าจิตว่างแบบอันทาล หรือจะเรียกว่าความว่างชนิดมิจฉาทิฎฐิ (พุทธทาสภิกขุ, 2546)

จะเห็นว่า “ความว่าง” ตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ นั้น หมายเอาความว่างชนิดที่ 3 คือ ความว่างทางปัญญา หากจะหมายถึงความเป็นจิตว่าง ก็เพราะจิตนั้น ว่างจากความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกู ของกูด้วยอำนาจของปัญญานั้นเอง (สราวุธ โพธิ์ศรีงาม, 2562) ดังท่านกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “สิ่งที่เรียกว่า ความว่างนั้น หมายถึง “ความที่จิตไม่มีความรู้สึกในสิ่งใดๆ ว่าเป็นตัวกู หรือของกู นี้เลยนั่นเอง ว่างจากตัวกู ของกู โดยสิ้นเชิง แม้จะมีอะไรปรากฏอยู่ก็ไม่ใช่ตัวกู ของกู สักอย่างเดียว ไม่มีการกระทบกระทั่งแก่จิตใจ แม้แต่ลักษณะไหนหมด นี่แหละคือภาวะที่ว่าง” (พุทธทาสภิกขุ, 2548) หมายความว่า ภาวะจิตที่ว่าง (สุญญตา) เพราะเหตุว่า จิตดำรงอยู่ในสถานะที่เป็นสภาพของจิตเอง เป็นจิตสักว่าจิตบริสุทธิ์ ผ่องใสตามธรรมชาติ กล่าวคือไม่มีกิเลสที่มาคอยรบกวนหรือกระทบกระทั่งให้เศร้าหมอง เนื่องจากว่า จิตนั้นมองเห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวงโดยความเป็นของว่างไปหมด เพราะหมดอวิชชา ตัณหา อุปาทานนั่นเอง ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ว่าเป็นตัวกู

ของกุฏิก ซึ่งพุทธทาสภิกขุเรียกจิตที่มีภาวะเช่นนั้นว่า เป็นจิตที่ว่างจากอหังการ มมังการถึงที่สุด (พุทธทาสภิกขุ, 2548) หรือแม้จะกล่าวว่า จิตว่าง ก็เพราะว่างจากกิเลสคือโลภะ โทสะ โภคะ อย่างนี้ก็ได้

ส่วน ตถตา (ตถาตา) พุทธทาสภิกขุให้ความหมายว่า ความเป็นเช่นนั้นเอง ซึ่งแสดงให้เห็นความเป็น "เช่นนั้นเอง" "เช่นนั้นเอง" เรียกว่า เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา (พุทธทาสภิกขุ, 2548) กล่าวอีกอย่างได้ว่า ตถตา มีความหมายว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือมันเป็นอย่างนี้เอง หรือว่ามันเป็นอิทัปปัจจยตา คือเพราะมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น เพราะไม่มีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงดับลง ดังความตอนหนึ่งที่พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “อาตมาก็มาช่วยบอกอีกทีว่า ทุกสิ่งแสดงความเป็นเช่นนั้นเองอยู่ตลอดเวลา แต่เราไม่ได้ยิน ไม่ได้เห็น ไม่ได้เข้าใจ เวลาที่ดีที่สุดที่เหมาะสมที่สุด ที่จะเห็นได้ง่าย ๆ ก็คือเวลาที่มีสรีระของผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว ทอดทิ้งอยู่ที่เราเรียกกันมาเดิมนั้นแหละ” (พุทธทาสภิกขุ, 2548) กล่าวได้ว่า ตถตา ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ มีลักษณะที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นสิ่งใด ๆ ในโลก โดยความเป็นตัวตน หรือโดยความเป็นตัวกู-ของกู ทุกสิ่งแสดงความเป็น “เช่นนั้นเอง”

พุทธทาสภิกขุ นิยามศัพท์ที่เป็นไวยากรณ์ของคำว่า ตถตา – เป็นเช่นนั้นเอง ไว้หลายคำโดยอ้างอิงจาก พุทธพจน์ ได้แก่ อวิตถตา – ไม่ผิดไปจากความเป็นเช่นนั้น อนัญญตตา – ไม่มีความเป็นไปโดยประการอื่นจาก ความเป็นอย่างนั้น ธัมมัญญิตตา – มีความตั้งอยู่ตามธรรมดาของธรรมชาติทั้งหลาย ธัมมนิยามตา – เป็นกฎตายตัวของธรรมชาติทั้งหลาย อิทัปปัจจยตาปฏิจาสมุปาโท - ความที่มีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อไม่มีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ ย่อมไม่เกิดขึ้น มันอาศัยกันและกันแล้วเกิดขึ้น นี่คือการที่มันเป็นเช่นนั้นเองความเป็นอย่างนั้นเอง เรียกว่า ตถตา หรือตถาตา หรือตถาเฉย ๆ ก็ได้ (พุทธทาสภิกขุ, 2548)

โดยสรุปแล้ว เมื่อมองภาวะของวิมุตติธรรม โดยเฉพาะหลักสุญญตาทางฝ่ายมหายานและภาวะความว่าง ผ่านมโนทัศน์ของพุทธทาสภิกขุ จะพบว่า ทั้งสองฝ่าย นิยามความหมาย ความสำคัญ และลักษณะการอธิบายหลักวิมุตติธรรมต่างกันแต่เพียงเนื้อหา คือ ฝ่ายมหายาน โดยเฉพาะในคัมภีร์วิมลเกียรตินิเทศสูตร จะเน้นย้ำเรื่องหลักสุญญตาและตถตา ส่วนฝ่ายเถรวาท เน้นย้ำเรื่องความเป็นอนัตตา แต่ทว่า พุทธทาสภิกขุได้นำเอาหลักสุญญตาและตถตามาประยุกต์ในการอธิบายสอนธรรมทางฝ่ายพุทธศาสนาเถรวาทอย่างกลมกลืน เช่น ความเป็นผู้ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในอะไร ๆ ว่าเป็นตัวกู ของกู - ว่างจากตัวกู ของกู (สุญญตา) หรือหลักไตรลักษณ์ เช่นว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตายังมองไม่เห็นอีกหรือว่ามันเป็นอย่างไร? สังขารทั้งหลายเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง - เช่นนั้นเอง (ตถตา) ทุกขังเป็นทุกข์ - เช่นนั้นเอง (ตถตา) เป็นอนัตตามีใช่ตัวตน - เช่นนั้นเอง (ตถตา) อย่างไรก็ตาม เมื่อว่า โดยเนื้อแท้แล้ว ทั้งสองฝ่าย ยังคงเป้าหมายเพื่อการหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งมวลเหมือนกัน

สรุป

จากที่ได้ศึกษา เรื่องวิมุตติธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์วิมลเกียรตินิเทศสูตร ทำให้ทราบว่า หลักสุญญตาธรรมและตถตาธรรม คือหลักธรรมอันสำคัญของการหลุดพ้น หรือวิมุตติธรรมของคัมภีร์ฝ่ายมหายาน โดยหลักสุญญตาธรรม มีความหมายว่า เป็นความว่างจากตัวตน คือเป็นการทำลายอหังการและมมังการ ส่วนหลักตถตาธรรม คือ ความเป็นเช่นนั้นเองของธรรมชาติ คือ ธรรมชาติที่มีความเป็นไม่เป็นอย่างหนึ่งและไม่เป็นอย่างสอง

โดยเป็นการมองเห็น และเข้าใจสภาพทุกอย่างตามความเป็นจริงของมัน นอกจากนี้แล้ว พบว่า หลักวิมุตติธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์วิมลเกียรตินิเทศสูตร โดยเฉพาะหลักสุญญตาธรรม ก็มีเนื้อหาและสาระดีเหมือนกัคัมภีร์ทางฝ่ายเถรวาท ต่างกันเพียงการให้ความสำคัญด้านหลักธรรม แต่แก่นแท้เหมือนกัน คือ ความเป็นผู้หลุดพ้นหรือว่างจากกิเลส อัดดา หรือตัวกูของกู ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ทั้งนี้ หลักธรรมเรื่องสุญญตา เช่นที่ปรากฏในคัมภีร์วิมลเกียรตินิเทศสูตร ก็มีอิทธิพลและได้รับการถ่ายทอดพร้อมทั้งอธิบายโดยท่านพุทธทาสภิกขุ ผ่านงานเขียนเรื่อง จิตว่าง หรือ สุญญตาธรรม

บรรณานุกรม

- โตเช็ต โตตาโร ชูชูกิ. (2560). *คัมภีร์มหายาน ลังกาวตารสูตร*. แปลโดย พระราชปริยัติกวี. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาพุทธรักษ์ ปรานนอก. (2547). *การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มหายานสูตราลังการ*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พุทธทาสภิกขุ. (2546). *สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม 1*. พิมพ์ครั้งที่ 2. ธรรมทานมูลนิธิ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2548). *คุณบิดามารดา สุตพรรณนามหาศาล รมปาฐกถา ๓ นักปราชญ์ร่วมสมัย (ตถาคตหน้าเชิงตะกอน ของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พุทธทาสภิกขุ (2548). *ตัวกู ของกู ฉบับสมบูรณ์*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ (บริษัท ตถาคตพับลิเคชั่น จำกัด).
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2514). *พระไตรปิฎกฉบับหลวง ภาษาไทย*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย (2552). *พระไตรปิฎกฉบับหลวง ภาษาบาลี*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สรารุณ โพธิ์ศรีขาม. (2562). *แนวคิดเรื่อง ตัวกู ของกู ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ*. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ ปรัชญา และวรรณคดีอังกฤษ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. (2506). *วิมลเกียรตินิเทศสูตร*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. (2516). *วัชรปรัชญาปารมิตาสูตกร ชุมนุมพระสูตรมหายาน*. กรุงเทพฯ: โพธิ์สามต้น
- เสถียร พันธรังสี. (2543). *พุทธศาสนามหายาน*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: หจก. เอมี เทรดิง.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. (2546). *พุทธศาสนามหายาน*. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- Pine, Red (2004). *The Heart Sutra: The Womb of the Buddhas* (2004). Shoemaker 7 Hoard.
- Dauids, T. W. R. and Stede, W. (1952). *The Pali Text Society's Pali-English dictionary Edited. by* T. W. Rhys Davids and William Stede. Published by The Pali Text Society LONDON: Printed in Great Britain by Biling and Sons Ltd., Guildford and Esher.
- Robert, A.F.T. (1976). *VIMALAKIRTI NIRDESA SUTRA*. Translated by Robert A. F. Thurman. copyright 1976. The Pennsylvania State University.